

Glavna obilježja osnovnih institucija sistema partijsko-političkih organa u oružanim snagama u NOR-u i revoluciji

Od institucija koje su postojale u sistemu partijsko-političkih organa u oružanim snagama narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije naših naroda i narodnosti u ovom razmatranju izdvajamo one koje su bile nosioci najznačajnijih i za njih tipičnih obilježja. To su: politički komesar — nosilac političke linije KPJ u NOR-u i vojni starješina ravnopravan komandantu (komandiru); zamjenik (pomoćnik) političkog komesara — rukovodilac partijske organizacije u jedinici i član komande (štaba); politodjel — instruktorski organ Centralnog komiteta KPJ; propagandno odjeljenje (odsjek) — organ štaba jedinice za razvijanje političkih, kulturnih i prosvjetnih djelatnosti.

Ostale institucije koje su se pojavljivale u sistemu političkih i partijskih organa u našim oružanim snagama (politički delegat, politički instruktor, pomoćnik komandanta za politički rad, agitaciono-propagandne ustanove, rukovodilac SKOJ-a kao profesionalac i druge) po svojim obilježjima su, uz manja ili veća odstupanja, slične institucijama koje razmatramo ili su u velikoj mjeri bile zavisne od njih.

Politički komesar

Nije nimalo slučajno što se institucija političkog komesara u oružanim snagama, od XVIII stoljeća nadalje, pojavljivala u periodima krupnih, u osnovi revolucionarnih društvenih promjena, koje su se

ponekad odvijale uz istovremeno vođenje narodnooslobodilačke borbe¹.

Iskustvo o ulozi i zadacima političkog komesara u oružanim snagama imao je u vidu i Politbiro CK KPJ kad je 4. jula 1941. odlučio da se u partizanskim odredima, osnovnom obliku vojnog organizovanja ustaničkih snaga, pored funkcija komandira (komandanta), ustanovi i funkcija političkog komesara. Međutim, pored istorijskog revolucionarnog iskustva, Politbiro CK KPJ je u ovom opredeljenju imao na umu u prvom redu jugoslovenske prilike i potrebe u pogledu podizanja ustanka, izgradnje oružanih snaga, teškoća u razvijanju oružane borbe i perspektive izrastanja te borbe u opštenarodni oslobodilački rat, čijim će se vođenjem pokretati i ostvarivati i mnogi drugi društveno-politički procesi.

Od osobenosti narodnooslobodilačkog rata značajnih za nastanak, razvoj i djelovanje političkih i partijskih organa u oružanim snagama, pored specifičnih međunarodnih okolnosti, valja osobito imati u vidu: nacionalnooslobodilački, revolucionarni i svenarodni karakter narodnooslobodilačke borbe; proces institucionalizovanja njenih tekovina i neophodnost da KPJ kao rukovodeća snaga NOP-a ostvaruje neposredan uticaj na sve elemente novog revolucionarno-demokratskog sistema koji je nastajao u procesu borbe, posebno njen odlučujući uticaj na oružane snage, nosioca oružane borbe i neophodnog oslonca za očuvanje izvojevanih tekovina.

Iz takvih uslova i takvih potreba nastala je i funkcija političkog komesara kao delegata Partije u vojsci, odnosno kao svojevrsnog opunomoćenika Partije u komandi (štabu) vojne jedinice. On je i u odnosu na borbe jedinice u kojoj je djelovao, i u odnosu na stanovništvo kraja u kome je jedinica dejstvovala, bio nosilac političke linije široko zasnovanog narodnooslobodilačkog pokreta.

Formulišući, još početkom avgusta 1941. godine, zadatke partizanskih odreda, komandant Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije drug Tito, utvrdio je, između ostalog, i slijedeće stavove: »Partizanski odredi zovu se narodnooslobodilačkim i zbog toga što nisu bor-

¹ Funkcija političkog komesara prvi put se javlja u Francuskoj 1792. godine, a postojala je i u doba Pariske komune od 1871. godine, zatim u oktobarskoj revoluciji i kasnije u Crvenoj armiji, u revolucionarnoj vojsci Mađarske (1919) i Kine (od 1924), u republikanskoj vojsci Španije (1936—1939), u našoj narodnooslobodilačkoj vojsci odnosno Jugoslovenskoj narodnoj armiji (1941—1953), u narodnooslobodilačkoj vojsci Albanije (u drugom svjetskom ratu i kasnije) i u bugarskim i italijanskim partizanskim jedinicama (takođe u drugom svjetskom ratu), a poslije drugog svjetskog rata u Demokratskoj armiji Grčke, u oružanim snagama Sjeverne Koreje, Sjevernog i Južnog Vijetnama; mada donekle drugačija, ta funkcija je postojala i u narodnooslobodilačkoj vojsci Alžira (Vojna enciklopedija, 7 t., str. 68—69, II izdanje).

bene formacije bilo koje političke partije i grupe — u konkretnom slučaju ni Komunističke partije, bez obzira na to što se komunisti bore u prvim redovima — već su to borbeni odredi naroda Jugoslavije, u kojima treba da se bore svi rodoljubi, sposobni za oružanu borbu protiv okupatora, bez obzira na političko uvjerenje... Politička linija partizanskih odreda mora biti: narodnooslobodilački antifašistički front svih naroda Jugoslavije, bez razlike na politička i vjerska ubjeđenja»².

Prihvatanje linije Partije, njeno ostvarivanje, i aktivno djelovanje u tom pravcu boraca partizanskih odreda prema stanovništvu — bio je jedan od ciljeva rada komunista na funkcijama političkih komesara. U takvoj njihovoj ulozi valja sagledati i smisao odredbe iz Statuta proleterskih brigada da su komesari »predstavници naroda i čuvari narodnih interesa u jedinicama»³; oni su to i bili, upravo radi ostvarivanja linije Partije u narodnooslobodilačkoj borbi.

Iz prethodnog razmatranja valja izvući još jedan zaključak. Politički komesar nije bio delegat neke lokalne ili regionalne organizacije KPJ, ili njihovog foruma, već predstavnik čitave KPJ, avangardne snage koja je pokrenula narodnooslobodilačku borbu u čitavoj Jugoslaviji, koja tu borbu usmjerava i daje joj politička obilježja. Ovakav zaključak se ne obezvrjeđuje činjenicom što su o konkretnim ličnostima koje će biti politički komesari odlučivali regionalne organizacije i rukovodstva Partije (obično pokrajinski, okružni ili mjesni komiteti) i što je politički komesar odreda djelovao i po uputstvima tih rukovodstava. On je i to činio kao opunomoćenik čitave Partije u svom partizanskom odredu.

Iako su u procesu NOB, pored oružanih snaga stvarani i organi narodne vlasti, masovne društveno-političke organizacije i drugi elementi strukture NOP-a, jedino je u oružanim snagama uspostavljena funkcija političkog komesara kao delegata i opunomoćenika Partije. Razlog tome leži upravo u značaju oružane borbe za razvoj čitavog narodnooslobodilačkog pokreta, odnosno u značaju borbenih dejstava i drugih oblika djelovanja oružanih snaga u procesu razvoja narodnooslobodilačke borbe. Jer, uz neposredno djelovanje komunista u narodu i njihov agitaciono-propagandni, ideološko-politički i moralni uticaj i ogroman napor organizacione prirode, na opredjeljivanje masa za narodnooslobodilačku borbu najdjelotvornije su uticali re-

² Tekst pod naslovom »Zadatak narodnooslobodilačkih partizanskih odreda«, potpisan inicijalima T. T., objavljen je 10. avgusta 1941. godine u prvom broju Biltena Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije, a navedeni citati su prema tekstu objavljenom u knjizi: J. B. Tito, Stvaranje i razvoj Jugoslovenske armije, str. 52 i 53.

³ J. B. Tito, navedeno djelo, str. 86.

zultati koji su ostvarivani oružanom borbom, a njen glavni nosilac bile su baš oružane snage. Uz to, na opredeljivanje masa značajno su uticali i svi drugi vidovi djelovanja vojnih jedinica na terenima na kojima su se kretale i vodile oružanu borbu.⁴

Funkcija političkog komesara je, upravo iz razloga o kojima je bilo riječi, unutar oružanih snaga locirana u njihovu komandnu strukturu, i to na mjesta na kojima su bile koncentrisane najveća količina moći uticaja i najveća ovlašćenja za donošenje obavezujućih odluka. Naime, po položaju u komandnoj strukturi oružanih snaga politički komesar je izjednačen s komandirom-komandantom vojne jedinice. Takva pozicija omogućavala mu je da ravnopravno s komandirom-komandantom odlučuje o pripremi, unutrašnjoj izgradnji i borbenoj upotrebi jedinice. On je član tzv. komandnog dijela štaba koji »donosi zajednički sve odluke«⁵, a čine ga komandant i politički komesar i njihovi zamjenici.

Ravnopravnost pozicije komandanta i političkog komesara jedinice ogleda se i u tome što u toku borbe »komandant i politički komesar moraju biti zajedno« i što zajednički »izrađuju operative planove i staraju se o podizanju vojničkog nivoa u jedinicama«.⁶ Još od početka stvaranja partizanskih jedinica uvedeno je pravilo da sva naređenja, uputstva i druga akta koja sadrže obavezujuće stavove za potčinjene jedinice, kao i sve izvještaje i druge oblike obraćanja pretpostavljenoj komandi, zajednički potpisuju komandant i politički komesar. Sve su to konkretni izrazi ravnopravne pozicije komandanta i političkog komesara i njihovih podjednakih mogućnosti da snažno utiču na unutrašnju borbenu izgradnju svoje jedinice i na njeno cjelokupno ponašanje, posebno na upotrebu jedinice u borbenim dejstvima.⁷

⁴ O širini uticaja jedinica na terenu govori, na primjer, zadatak koji je Vrhovni štab NOPOJ postavio u pismu Glavnom štabu NOPO za Hrvatsku iz prve polovine januara 1942. godine: »Vršiti jaku propagandu i politički rad, naročito u zaostalim krajevima. U tom cilju ići sa četama i vodovima na konferencije. Sa partizanskim odredima prolaziti kroz naselja, naročito ona koja su reaktivna. Davati priredbe. Nastojati da partizani uvijek budu uredno opremljeni, veseli, vojničkog ponašanja« (J. B. Tito, navedeno djelo, str. 103).

Sličan zadatak sadrži i pismo Vrhovnog štaba upućeno tih dana Operativnom štabu NOPO za Hercegovinu (isto, str. 117).

⁵ Isto, str. 86.

⁶ Isto.

⁷ Izdavanje izvršnih komandi u toku borbe, na osnovu prethodno zajednički utvrđene odluke o izvođenju borbenih dejstava, po prirodi stvari, pripadalo je komandantu jedinice, ali je politički komesar mogao, ocijenivši li da komandant odstupa od dogovora, ili postupa na način koji je štetan za jedinicu ili za NOB — da zahtijeva obustavu izvršenja naređenih radnji dok se spor ne raspravi među njima dvojicom, u okviru komandnog dijela štaba, ili uz posredovanje pretpostavljene komande.

Pošto su u najvećem broju slučajeva i komandant i politički komesar bili komunisti, ili je komandant i kad nije bio član Partije prihvatao njenu rukovodeću ulogu u narodnooslobodilačkoj borbi i zato uvažavao političkog komesara kao predstavnika Partije, njihovi međusobni odnosi uspostavljeni su, održavani i razvijani kao odnosi saradnika i saboraca na kojima leži zajednička odgovornost, a ne kao odnosi ljudi koji su nosioci suprotstavljenih interesa. »Komandanti i komandiri su glava jedinica... Politički komesari jesu duša jedinica«. Tako je njihova saradnička pozicija definisana u Statutu proleterskih NOU brigada.⁸

Razumljivo, sve ovo ne znači da u praksi nije bilo i neshvatanja svih elemenata pozicije i uloge komandanta ili političkog komesara, nesporazuma, nejednakih prilaza pojedinim konkretnim pitanjima međusobne saradnje, ispoljavanja navika i gledanja svojstvenih staroj vojsci, sklonosti kojeg od njih dvojice da, ne negirajući ravnopravnost, pokuša nametati svoje stavove i tome slično. Međutim, sve su to bile prolazne i manje-više pojedinačne pojave, koje su prevazilažene uticajem partijskih organizacija i pretpostavljenih štabova, kao i narastanjem rukovodilačkih sposobnosti komandantskog i komesarskog kadra.

Od posebnog značaja, smatramo, bilo je to što su pozicija političkog komesara, njegov položaj u štabu, njegove dužnosti i obaveze, od početka postavljene sasvim jasno, a zatim dosta su rano propraćene i pojedinim opštevojnim propisima.

Polazne stavove o ovoj funkciji utvrdio je Politburo CK KPJ na sjednici od 4. jula 1941. godine, a prenijeli su ih širom zemlje članovi Centralnog komiteta KPJ koji su odmah nakon ove sjednice upućeni u sve pokrajine. Ovim se, u stvari, može objasniti što su partijska rukovodstva i vojni štabovi, na primjer, u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, već na samom početku ustanaka, izdavali ujednačena uputstva o zadacima i radu političkih komesara. Ona, naime, na jednak način tretiraju suštinska pitanja koja su se ticala ove funkcije u oružanim snagama.⁹ U Sloveniji se već u julu 1941. godine pojavio tzv. Partizanski zakonik, a neke od odredaba iz njega razrađene su u »Delu«, teorijskom organu CK KP Slovenije, u broju za avgust 1941. godine.¹⁰ I Statut proleterskih NOU brigada koji, pored ostalog, reguliše osnovna pitanja statusa politič-

⁸ J. B. Tito, navedeno djelo, str. 86.

⁹ U Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (dalje: Zbornik) vidjeti: tom VI, knj. 1, dok 5; tom V, knj. 1, dok. 68; tom IV, knj. 2, dok. 15; tom IX, knj. 1, dok. 18.

¹⁰ Vidjeti: Zbornik, tom IX, knj. 1, dok. 6.

kog komesara u komandnoj strukturi, njegova osnovna prava i dužnosti, objavljen je dosta rano — u Biltenu Vrhovnog štaba NOP i DVJ, u dvobroju 14—15 za februar—mart 1942. godine.¹¹ Obrazovanjem politodjela, CK KPJ je i preko tih svojih instruktorskih tijela, stalno i neposredno uticao na učvršćivanje i afirmisanje funkcije političkog komesara, a kad je bilo potrebno intervenisao je i direktivnim pismima.¹²

Pored regulisanja statusa političkog komesara unutar komandne strukture, valjalo je u isto vrijeme odrediti i odnose između političkog komesara i partijske organizacije u jedinici. Samim tim što je neko bio na položaju političkog komesara, on je bio ujedno delegat Partije u komandi vojne jedinice, dakle, partijsko-politički funkcioner. Pored toga, to je bio i jedan od najiskusnijih i najizgrađenijih među članovima Partije.¹³ Međutim, po pravilu, on nije bio rukovodilac partijske organizacije u svojoj jedinici; šta više, funkcija političkog komesara bila je strogo, čak rigorozno, odvojena od funkcije partijskog rukovodioca jedinice, odnosno od funkcije rukovodioca njene partijske organizacije. Politički komesar nije mogao biti čak ni sekretar štapske ćelije.¹⁴ Za to je bilo više razloga.

Prije svega, obaveze političkog komesara koje su proizilazile iz njegovog položaja i uloge u komandnoj strukturi bile su krupne i veoma značajne. Bio je odgovoran za moralno-političko stanje jedinice i za razvijanje svijesti i drugih kvaliteta boraca i starješina, za rezultate koje jedinica postiže borbenim dejstvima i za sve druge efekte koje jedinica ostavlja u narodu kraja u kojem dejstvuje. Zbog toga i nije bilo cjelishodno, uz obaveze u komandnoj strukturi, dodavati mu i rukovođenje partijskom organizacijom u jedinici.

Osim toga, u uslovima kakvi su bili u narodnooslobodilačkoj borbi, spajanje funkcije političkog komesara i funkcije rukovodioca partijske organizacije u jednoj ličnosti otežavalo bi, pa i ometalo, rukovođenje partijskom organizacijom u jedinici. Takvo rješenje umanjivalo bi rezultate njene aktivnosti kao rukovodeće idejno-političke

¹¹ Tekst ovog dokumenta vidjeti u knjizi: J. B. Tito, navedeno djelo, str. 84—88.

¹² Takvog je karaktera, na primjer, i pismo CK KPJ od januara 1943. godine, koje je potpisao drug Tito, upućeno Pokrajinskom komitetu KPJ za Makedoniju (vidjeti izvod iz ovog pisma u knjizi: J. B. Tito, navedeno djelo, str. 208—210).

¹³ U razmatranju odnosa između političkog komesara i partijske organizacije zanemarujemo kao netipične slučajeve kad pojedini politički komesari nijesu bili članovi KPJ.

¹⁴ Takav stav je izričito iskazan u pismu Generalnog sekretara CK KPJ od 16. januara 1943. godine Pokrajinskom komitetu KPJ za Makedoniju (izvod iz pisma vidjeti: J. B. Tito, navedeno djelo, str. 209).

snage, a time bi imalo negativne posljedice i na opšte stanje i sposobnost jedinice i, posebno, na efekte njenih borbenih i ostalih dejstava.

Na opredjeljenje da ove dvije funkcije ne budu spojene u istoj ličnosti uticali su, vjerovatno, i neki drugi razlozi, premda su oni u manjoj ili većoj zavisnosti od navedenih. Na primjer, metode djelovanja političkog komesara i rukovodioca partijske organizacije donekle su bile različite. Pored toga što je raspolagao količinom vojne moći kao i komandant, politički komesar je nastupao i kao tribun i masovik, propagandist i agitator među borcima i stanovništvom. Sekretar partijske organizacije, pak, uopšte nije nastupao s pozicije vojne moći. On je i prema borcima i prema starješinama nastupao kao tihi, marljivi i strpljivi organizator partijskog rada, koji više čini nego što se čuje ili vidi. Sadržaji, oblici i metode njegovog djelovanja bili su: sastanci komunista u njihovim osnovnim organizacijama; pojedinačni razgovori i dogovori, kombinovani sa podsticanjem kritike slabosti i ukazivanjem na pozitivna ostvarenja; usklađivanje odnosa i obezbjeđivanje jedinstvene akcije svih članova Partije; staranje o selekciji boraca čijim se prijemom u članstvo podmlađuje i omasovljava partijska organizacija, itd.

Ima osnova i za pretpostavku da je razdvojenost funkcija političkog komesara i rukovodioca partijske organizacije bila motivisana i potrebom da se partijskoj organizaciji obezbijedi što povoljnija mogućnost kritičkog odnosa prema onima koji su u komandnoj strukturi nosioci najveće količine moći, tj. prema komandantu i političkom komesaru. Drug Tito u pismu Pokrajinskom komitetu KPJ za Makedoniju od 16. januara 1943. godine naglašava: »Članovi štaba su za svoj rad po vojnoj liniji odgovorni svojoj višoj vojnoj komandi... Ali kao partijci, oni su za svoj cjelokupan rad istovremeno odgovorni i Partiji, koja ih može smjeniti sa položaja, ukoliko mu ne odgovaraju. Smjena se sprovodi redovnim putem preko vojne komande«.¹⁵

Partijska organizacija je, dakle, imala ne samo formalnu već i stvarnu mogućnost da kritički procjenjuje da li članovi štaba, u prvom redu komandant i politički komesar, odgovaraju svom položaju. I kad bi procjenjivanjem zaključila da neki od njih ne odgovara tom položaju, partijska organizacija je pokretala postupak za njegovo smjenjivanje. U ovakvoj mogućnosti, svakako, izražavala se rukovodeća uloga koju je KPJ imala u narodnooslobodilačkoj borbi, posebno u stvaranju i izgradnji oružanih snaga i njihovog rukovodećeg kadra.

Sve ovo, naravno, ne znači da član Partije na položaju političkog komesara nije imao, ili nije mogao imati, bilo kakvih partijskih ovla-

¹⁵ J. B. Tito, navedeno djelo, str. 209.

šćenja ili zaduženja u partijskoj organizaciji svoje jedinice. Politički komesari su, u vrijeme stvaranja prvih partizanskih odreda — u svojstvu članova pokrajinskih, okružnih ili mjesnih komiteta Partije, ili po zaduženjima tih rukovodstava — obilazeći jedinice partizanskog odreda, ostvarivali kontakte ne samo sa štabovima već i s partijskim organizacijama u tim jedinicama i pružali im pomoć u radu.¹⁶ Kao komunista odgovoran za politički rad u odredu, politički komesar »... vezan je i dobija sav partijski materijal od nadležnih partijskih foruma. On ne smije biti sekretar partijske ćelije u četi, ali obavezno prisustvuje svakoj sjednici ćelije u četi«.¹⁷ Kasnije, formiranjem bataljonskih partijskih biroa, politički komesari su obavezno, po osnovu ovoga svoga položaja, bili članovi tih biroa, a kad su formirani divizijski komiteti, članovi ovih foruma obavezno su bili i politički komesari divizija.

No, nezavisno od toga da li je bio član partijskog foruma (bilo je organizacija KPJ kojima nisu rukovodila kolektivna partijska tijela nego partijski rukovodioci, u brigadama i odredima, na primjer), politički komesari su se u ispunjavanju svojih obaveza i izvršavanju zadataka ponajviše oslanjali na partijsku i skojevsku organizaciju, koje su okupljale politički najsvjesnije snage u jedinici, najtješnje su sarađivali s rukovodiocima i rukovodećim tijelima tih organizacija, s politodjelima kao partijskim instruktorskim tijelima i s partijskim komitetima na terenu.

U stvari, odnos između političkog komesara i partijske organizacije jedinice bio je prožet međuzavisnošću i dvosmjernim uticajem. »Politički komesar je delegat Partije u štabu i prema tome on ne može raditi u ime partijske ćelije ili odgovarajućeg foruma, već samo prema njihovim uputstvima i direktivama, a s druge strane, da bi uloga političkog komesara bila ostvarena u potpunosti, isti se u svom radu mora osloniti na ćeliju i uz njenu pomoć ostvarivati zadatke koji se postavljaju pred političkim komesarom« — stoji u Instrukciji CK KPJ od maja 1942. godine o načinu organizovanja i radu KP u jedinicama NOP i DV Jugoslavije.¹⁸

U oslobodilačkoj i revolucionarnoj borbi kakva je u našoj zemlji vođena 1941—1945. godine čovjek visokih političkih, moralnih i ostalih ljudskih kvaliteta, kao pojedinac i udružen s drugim istomišljenicima i saborcima, predstavljao je odlučujući činilac u izgrađiva-

¹⁶ O tome vidjeti na primjer, Izvještaj komande Posavskog NOP odreda od 28. avgusta 1941. godine, V odeljak (Zbornik, tom I, str. 99).

¹⁷ Iz direktivnog pisma Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak od 20. novembra 1941. godine (Zbornik, t. III, knj. 1, str. 168).

¹⁸ Zbornik, t. II, knj. 4, dok. br. 3, str. 11—18.

nju i vrednovanju cjelokupne snage pokreta. Djelatnost političkog komesara bila je prevashodno usmjerena na formiranje takvih boraca i rukovodećeg kadra, koji će u borbenim dejstvima i izvan njih, u odnosima sa saborcima iz svoje i drugih jedinica, u dodiru sa stanovništvom i u cjelokupnom ispoljavanju svoje ličnosti, sve svoje djelovanje zasnivati na visoko razvijenoj političkoj i moralnoj svijesti, kao čvrstom osloncu i pokretačkoj snazi.

Radi toga, ostvarivanjem raznovrsnih planova i programa vaspitno-obrazovnog rada i primjenom različitih metoda izgrađivanja pozitivnih ljudskih osobina, politički komesari su djelovali u pravcu stalnog proširivanja horizonta saznanja pripadnika svojih jedinica, obogaćivanja racionalne i emocionalne sfere čovjekove ličnosti, učvršćivanja njihove vjere u pobjedu i progres, prihvatanja skale društveno-političkih i moralnih vrijednosti saglasnih marksizmu i ideološko-političkim opredjeljenjima KPJ, razjašnjavanja svega što zaokuplja i što treba da zaokuplja pažnju ljudi u tekućim zbivanjima (na svjetskom planu, u razmjerama zemlje ili regiona, unutar svoje jedinice) i utiče na njihovo opredjeljivanje, držanje i angažovanje. Takva aktivnost političkog komesara bila je organizovana i ostvarivana u sklopu razrađenog sistema ideološko-političke, agitaciono-propagandne i kulturno-prosvjetne djelatnosti, izgrađivanja moralne snage jedinica i razvijanja određenih djelatnosti na terenu među stanovništvom.¹⁹

Pošto bi zajedno s komandantom donio odluku o svojoj jedinici i njenoj upotrebi u borbenim dejstvima, politički komesar je glavnu pažnju obraćao moralno-političkoj pripremi jedinice za zadatke koji joj predstoje. Dok su se komandanti i njihovi saradnici za vojnostručna pitanja starali prvenstveno o borbenoj obuci i uvježbavanju boraca, starješina i štabova za jedinstveno izvođenje borbenih akcija, politički komesari i njihovi saradnici, oslanjajući se na partijske i skojevske organizacije, starali su se u prvom redu o izgrađivanju političke svijesti starješina i boraca, o formiranju vojnih jedinica i štabova kao složnih, čvrstih kolektiva, čije se unutrašnje jedinstvo i čvrstina zasnivaju na prihvatanju jedinstvenih političkih stavova i moralnih normi, i na kvalitetima jedinice izraženim u drugarstvu, solidarnosti, požrtvovanju, samodisciplini, hrabrosti i drugim.

¹⁹ Sačuvano je obilje dokumenata iz NOR-a o raznovrsnim područjima djelovanja političkih komesara. Svi ti izvori upućuju na zaključak da su uloga, zadaci, sadržaj, oblici i metode rada političkih komesara u principu bili postavljeni i realizovani na jedinstven način u čitavoj NOV i POJ. To potvrđuje da je CK KPJ čvrsto i neposredno usmjeravao i kontrolisao sva bitna pitanja političkog rada u oružanim snagama od početka do kraja NOR-a, oslanjajući se u tome na centralne i pokrajinske komitete i na glavne i ostale vojne štabove.

Životne okolnosti u NOR-u su nalagale da politički komesari u sklopu podjele rada i nadležnosti unutar štabova, posebno brinu i o ishrani, smještaju i zdravlju ljudstva, osobito o ranjenicima, jer su to bili značajni činioci morala i borbene sposobnosti jedinice. To je političke komesare upućivalo na to da se veoma aktivno postavljaju i utiču na rad intendantske i sanitetske službe, i na tješnju saradnju sa organima vlasti na terenu.

U svom cjelokupnom radu politički komesari su bili nosioci ideologije i politike KPJ, njenog morala, borbenosti, revolucionarne čvrstine, svjesne discipline i organizovanosti. Podsticaji za njihovu aktivnost dolazili su iz tri izvora: iz dogovora sa komandantom i ostalim članovima štaba, iz zaključaka i direktiva primljenih partijskom linijom; iz uputstava, zahtjeva i zadataka koji su stizali od pretpostavljenog političkog komesara. Doduše, ovaj treći izvor, tzv. komesarska vertikalna linija, nikad u toku NOR-a nije bila uvedena nekim opštim propisom. Pa ipak, uprkos tome što nije sistematski njegovana i razvijana kao izdvojena linija u sistemu rukovođenja u oružanim snagama u NOR-u, ona je postojala, a nastala je kao izraz specifičnih potreba.

Prije svega, funkcija političkog komesara bila je u našim uslovima sasvim nova, dotad nepoznata u istorijskom iskustvu naših naroda i narodnosti, pa ju je kao novu trebalo pravilno uobličavati. To uobličavanje je obuhvatalo i prevazilaženje početnih, a i nekih kasnije ispoljivanih slabosti u radu komesara, naročito u novoformiranim jedinicama, kada je pomoć »komesarskom vertikalom«¹ bila i umjesna i korisna. Tom »vertikalom«¹ stizala su uputstva za rad političkih komesara, raznovrsni planovi i programi rada, pomoćni materijali. Njome su podnošeni i povremeni izvještaji. Veoma važan oblik funkcionisanja ove linije predstavljala su methodska i druga savjetovanja na koja su politički komesari viših okupljali komesare potčinjenih jedinica.

Zbog toga što je »komesarska vertikalna«, prije svega, imala karakter pružanja pomoći odozgo ka dolje, radi razvijanja funkcije političkog komesara, a u skladu s motivima njenog uvođenja u oružane snage NOR-a, ova »vertikalna«¹ nije dolazila u raskorak s komandnom linijom i jačanjem jedinstva komandi, niti s rukovođenjem partijskom linijom. Inspiracije za postojanje izvjesnih oblika života »komesarske vertikale«, u stvari su proisticale iz potrebe da se i tako jačaju oružane snage, uključujući i sistem komandovanja i rukovođenja u njima, i iz zahtjevâ Partije koje je valjalo ostvarivati oblicima i metodama djelovanja za koje su odgovornost snosili u prvom redu politički komesari.

Funkcija zamjenika političkog komesara, od njenog nastanka (krajem 1941. i početkom 1942. godine)²¹ do ukidanja te funkcije u prvoj poslijeratnoj reorganizaciji partijsko-političkih organa u Jugoslovenskoj armiji (avgusta 1945), ustanovljena je i razvijana kao funkcija rezervisana isključivo za partijske rukovodioce u vojnim jedinicama — za sekretare partijskih ćelija u četama, sekretare bataljonskih partijskih biroa, partijske rukovodioce brigada i partizanskih odreda, sekretare divizijskih komiteta i odgovarajuće partijske rukovodioce ostalih formacijskih sastava (baterija, eskadrone, divizion, eskadrila, pukova itd.).

Zamjenik političkog komesara je uspostavljao tri osnovne linije odnosa: prema partijskoj organizaciji, prema komandi (štabu) jedinice i prema političkom komesaru.

U partijskim ćelijama formiranim u partizanskim odredima na početku NOB, za sekretare su birani najizrasliji članovi Partije iz redova boraca. Narastanjem pokreta, partizanski odredi su postajali složenije formacijsko-organizacijske strukture, a uporedo s tim povećavao se i broj članova Partije i broj partijskih ćelija u odredima. Nakon Savjetovanja u Stolicama (septembra 1941. godine) primjenjuje se, gdje god su za to postojali uslovi, jedinstven princip organizovanja komunista unutar partizanskih vojnih jedinica — u svakoj četi posebna partijska ćelija.

Odgovornost sekretara ćelija već u tom početnom periodu razvoja oružanih snaga NOP-a bila je veoma krupna. Oni su se morali starati da se primljene partijske direktive pretoče u akcije komunista i sredina u kojima su djelovale ćelije, a vrlo su često, uslijed nemogućnosti da sačekaju direktivu ili stav rukovodstva za koje su bili vezani, morali sami da se snalaze u najraznovrsnijim situacijama. Međutim, sve dok su sekretari partijskih ćelija u manjim partizanskim odredima i u partizanskim četama bili vezani za partijska rukovodstva na terenu, nije postojala praktična potreba da se ta njihova partijska funkcija pokriva funkcijom u komandi čete, odnosno u šta-

²⁰ Zamjenik političkog komesara je preimenovan u pomoćnika političkog komesara u aprilu 1944. godine. U ovom razmatranju koristićemo samo naziv zamjenik političkog komesara.

²¹ Iz pisma koje je uputio 22. decembra 1941. Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak, vidi se da je CK KPJ već tada donio odluku o formiranju bataljonskih partijskih biroa na čelu sa sekretarom, koji je ujedno i zamjenik političkog komesara bataljona. Zvanično uputstvo CK KPJ o tome nosi datum 29. januar 1942, kad je, vjerovatno, upućeno svim organizacijama KPJ. Međutim, zbog ratnih prilika, prošlo je nekoliko mjeseci dok je ono svuda stiglo i primijenjeno u praksi.

bu odreda. Ta potreba je nastala kada su partizanski odredi brojno narasli i kad se razvila njihova organizacijska struktura, a pogotovu kad su se počele stvarati brigade. Radi jačanja tih borbenih formacijskih sastava, pristupilo se organizacionom povezivanju partijskih ćelija unutar ovih složenijih partizanskih jedinica u čijem se sastavu pojavljuju i bataljoni, i usklađenijem usmjeravanju njihove aktivnosti.

Upravo zbog toga što se htjelo da se unutar vojne jedinice legalizuje i ojačava pozicija odgovornog partijskog rukovodioca, — čovjeka kojemu je povjerena funkcija koordiniranja rada i organizacionog povezivanja partijskih ćelija unutar složenijih partizanskih jedinica — najprije je na nivou bataljona u praksu uveden princip da ista ličnost obavlja i dužnost sekretara bataljonskog partijskog biroa i dužnost zamjenika političkog komesara bataljona.²² Ubrzo potom, primjena toga principa sprovedena je i u partizanskim odredima i brigadama, a od sredine 1942. godine i u četama. Tada su već ćelije u četama bile znatno ojačale, pa se pokazalo da i u ovim osnovnim borbenim jedinicama valja obezbijediti usklađenije djelovanje komunista, starješina i ostalih činilaca, i ojačati položaj i uticaj sekretara partijske ćelije kao jedne od najodgovornijih ličnosti u četi.²³

Uz isticanje u prvi plan potrebe koordiniranja djelovanja komunista i njihovih ćelija, valja naglasiti i ništa manje značajanu potrebu usklađenog djelovanja partijskih organizacija i njihovih rukovodećih faktora, s jedne, i vojnih starješina i štabova, s druge strane. Proces takve koordinacije uveliko je olakšan kad je dobio i legalni institucionalni okvir objedinjavanjem funkcija partijskog rukovodioca i zamjenika političkog komesara u istoj ličnosti.

Značaj uvođenja partijskih rukovodilaca jedinica u komande i štabove na funkcije zamjenika političkog komesara, sa stanovišta njihove aktivnosti kao partijskih i ujedno vojnih funkcionera, valja posmatrati u dvije podjednako važne dimenzije: u okviru čitave jedinice i, posebno, u okviru samog štaba jedinice.

U okviru jedinice u cjelini, on je, prije svega, djelovao kao najodgovorniji partijski funkcioner. Mobilizacijom komunista na teku-

²² Vidjeti Uputstvo CK KPJ od 29. januara 1942. godine, Zbornik, tom IX, knj. 1, dok. 29, str. 95.

²³ To je ojačalo i položaj bataljonskih partijskih biroa, čiji su članovi bili sekretari ćelija u četama, jer — kako je rečeno u izvještaju Politodjela Prve proletarske NOU brigade od 15. jula 1942. godine — »to što su sekretari jedinica (ćelija — prim. D.N.) postali zamjenici komesara u četama, u mnogome je omogućilo da se biroi počnu stvarno podizati na nivo rukovodstva« (vidjeti: DPU, I/1-b, kut. 1, str. 48).

ćim i dugoročnim zadacima, usmjeravanjem njihove idejno-političke aktivnosti, razvijanjem uticaja komunista na moralnu snagu jedinice, zalaganjem za lik komunista, brigom da postanu članovi Partije svi koji to zasluže svojim radom i držanjem, aktivnim učešćem u selekciji i podsticanjem principijelne selekcije kadrova i učešćem u njihovoj izgradnji i drugim djelatnostima — on je oličavao i revolucionarnu oštrinu, beskompromisnost, principijelnost i čvrstinu jedinstva Partije, i njenu širinu, dinamičnost, realizam i sposobnost da se u svim uslovima bori za humane ciljeve u kojima su čovjek i njegovo dobro mjera svih ostalih vrijednosti.

Ugled zamjenika političkog komesara jedinice najviše je zavisio od toga kako su ga borci i starješine doživljavali upravo kao partijskog rukovodioca jedinice. Kao člana štaba jedinica ga je doživljavala u znatno manjoj mjeri — kad je, po dogovoru sa ostalim članovima štaba i ispred štaba, usklađivao borbene, marševske i druge radnje djelova svoje jedinice.

I unutar štaba on se ponašao, prije svega, kao partijski funkcioner, utoliko više ukoliko je bio i sekretar štapske ćelije. Položaj člana štaba omogućavao mu je da stalno ima potpun uvid u problematiku jedinice, njenu opremljenost, obučenost, kvalitet kadra, međuljudske odnose, borbenu spremnost; da bude u toku obaveza jedinice u pogledu borbenih i ostalih zadataka koje treba da izvršava; da ima uvid u sve elemente situacije i uslova pod kojima jedinica živi i izvršava zadatke. Sve mu je to omogućavalo da, prije svega, uspješno djeluje kao partijski rukovodilac jedinice, ali i da kao član štaba daje pun doprinos, učestvujući u njegovom kolektivnom radu. Unutar komande, njegovo djelovanje kao partijskog radnika ispoljavalo se nezavisno od toga da li je u štabu postojala posebna partijska ćelija (postojala je u štabu bataljona i u višim štabovima) ili te posebne ćelije nije bilo (kao u komandi čete ili baterije). Kao član štaba i ujedno najodgovorniji partijski funkcioner, zajedno s političkim komesarom posebno se zalagao za partijski pristup svim pitanjima i problemima koje je štab rješavao, za jedinstvo misli i akcije i za skladne međusobne odnose svih članova štaba, te za uzoran lik svih starješina, za usklađeno djelovanje vojnih starješina, boraca i partijske organizacije.

Zamjenik političkog komesara je, kao najodgovorniji partijski rukovodilac, posebno brinuo o tome da se ni on ni partijska organizacija ne pretvore u »tutore štabova«, da ne koče samostalnost i inicijativu štaba, ali i o tome da »vojna linija ne nadjaši partijsku«, da rukovodioci u štabu ne zanemare svoje partijske dužnosti, da Partija

stvarno bude rukovodeća idejno-politička snaga, a da štab jedinice u svemu ima siguran oslonac i pomoć u partijskoj organizaciji.²⁴

Unutar štaba je razvijao veoma intenzivnu saradnju s političkim komesarom. Ne bi bilo ispravno zvanju »zamjenik« ili »pomoćnik« političkog komesara davati bukvalno značenje. Iako je pomagao političkom komesaru u političkom i ostalom radu i mogao da ga »zamenjuje u štabu, kada je on odsutan, u svim dužnostima«²⁵, zamjenik političkog komesara nije bio političkom komesaru potčinjeni saradnik. Odnos između njih dvojice nije bio odnos pretpostavljenog i potčinjenog. No, to nije bio ni odnos međusobno ravnopravnih vojnih starješina, kakvi su bili komandant i politički komesar.

Objašnjenje tome valja potražiti u logici od koje se polazilo prilikom uvođenja i jedne i druge funkcije u naše oružane snage. Politički komesar je nastao kao svojevrsni delegat i opunomoćenik Partije u vojsci, starješina ravan komandantu, o čemu je odluka donijeta u okviru cjelovite odluke o otpočinjanju oružane borbe. Funkcija zamjenika političkog komesara je nastala kasnije kao legalizovani oblik funkcije rukovodioca organizacije KPJ u vojnoj jedinici. U stvari, njegovim uvođenjem u položaj člana užeg dijela štaba jedinice, dakle vojnog starješine, ojačavala se njegova pozicija i moć uticaja kao partijskog rukovodioca.

Prema tome, i politički komesar i zamjenik političkog komesara bili su partijsko-politički i vojni rukovodioci koji su pripadali istom rukovodećem timu: bili su članovi komande, odnosno štaba, a kad god je u jedinici postojalo kolektivno partijsko rukovodstvo (biro, komitet i slično) obojica su bili i članovi toga rukovodstva; u svakom od ovih kolektivnih tijela svaki od njih je imao svoje nadležnosti, prava i obaveze, a njihovo izvršavanje ih je, kao prevashodno partijsko-političke radnike u vojsci, vodilo na tijesnu međusobnu saradnju.

Politodjeli

Osnovne karakteristike politodjela proizilazile su iz njihove uloge i zadataka koje su imali kao instruktorski organi CK KPJ u jedinicama NOV i POJ.

Ove svoje instruktorske organe CK KPJ je locirao u formacijske cjeline koje su u datom periodu predstavljale najvažnije karike

²⁴ Odnos između partijske organizacije i komande jedinice na ovakav način je definisan u Pismu generalnog sekretara CK KPJ od 16. januara 1943. godine Pokrajinskom komitetu KPJ; J. B. Tito, navedeno djelo, str. 208—210.

²⁵ Zbornik, t. IX knj. 1, dokum. 111, str. 406—408.

u sistemu oružanih snaga, operativno-strategijske nosioce borbenih dejstava i udarne moći Narodnooslobodilačke vojske. U toku 1942. i do pred kraj 1943. godine to su bile brigade, a od tada do kraja 1944. godine, tj. do oslobođenja Beograda i većeg dijela zemlje — divizije. Zato u prvom periodu postoje brigadni, a u drugom divizijski politodjeli.

U toku 1943. godine znatno je povećan broj brigada Narodnooslobodilačke vojske,²⁶ pa je i to bio razlog više da se ukinu politodjeli u brigadama (osim u proleterskim) i da se formiraju politodjeli divizija. U pismu od 22. decembra 1943. godine CK KPJ Oblasnom komitetu KPH za Dalmaciju piše: »... pošto nismo u mogućnosti dati politodjel za svaku brigadu, to će jedan ojačani politodjel raditi u okviru čitave divizije.«²⁷

U dokumentaciji o partijsko-političkom radu u oružanim snagama postoje podaci na osnovu kojih bi se moglo pomisliti da su politodjeli postojali i u dva partizanska odreda — Trećem sremskom i Bilogorskom.²⁸ Međutim, proučavanjem podataka iz dokumenata dolazi se do zaključka da su ti organi koje su nazivali politodjelima, u stvari bili mnogo više slični agitpropovima.

Politodjel kakav je postojao u brigadi, odnosno diviziji, imala je i Centralna vojna bolnica pri Vrhovnom štabu NOV i POJ.²⁹ To je sasvim razumljivo kad se imaju na umu značaj ove ustanove i problemi s kojima su morali da se bore i stručno rukovodstvo i partijska organizacija bolnice.

Uobičajeno je da se politodjeli u literaturi definišu kao instruktorski organi CK KPJ. Tačno je da su politodjeli nastali po odluci CK KPJ i da je ovaj forum imenovao i prve politodjele u grupi proleterskih brigada pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba NOV i POJ, i u mnogim drugim brigadama i divizijama u raznim krajevima zemlje. Oni su komunicirali neposredno s CK KPJ, od njega dobijali zadatke i podnosili mu izvještaje. Međutim, za mnoge brigade i divizije NOV i POJ odluke o formiranju politodjela u njima donosila su i pojedina nacionalna partijska rukovodstva (centralni i pokrajinski komiteti). Ona su im davala zadatke i primala od njih izvještaje.

²⁶ Krajem 1942. godine Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije imala je 37, a krajem 1943. godine u njoj je bilo 99 brigada, grupisanih u 27 divizija i 1 grupu jačine divizije, a ove organizovane u 9 korpusa, i više jedinica Ratne mornarice (vidjeti: Vlado Strugar, *Jugoslavija 1941—1945*, str. 123 i 219).

²⁷ Vidjeti: *Zbornik*, t. II, knj. 11, dok. 152.

²⁸ Vidjeti u DPU: III/5-2, str. 110 i III/5-4, str. 29.

²⁹ Vidjeti u DPU: III/5-1, str. 112—117.

Ipak, to nam ne daje za pravo da govorimo o dvije vrste politodjela, jer su i u ovom slučaju nacionalna partijska rukovodstva postupala u skladu s odlukama i uputstvima CK KPJ, baš kao što su to činila i o svim drugim pitanjima organizovanja i sprovođenja partijskog i političkog rada u jedinicama NOV i POJ, koji je od početka stvaranja oružane sile NOP-a na čitavom jugoslovenskom području neprekidno razvijan na jedinstvenim organizacionim i idejnim osnovama utvrđenim od strane CK KPJ.³⁰ Kao instruktorski organi CK KPJ, politodjeli su značajno doprinosili stvaranju nacionalnih partijsko-političkih kadrova, pa i zastupljenosti komunista svih naroda i narodnosti u rukovodstvima KPJ i NOV i POJ. Krupan je i njihov doprinos jedinstvenom prihvatanju i sprovođenju direktiva i stavova CK KPJ u čitavoj Narodnooslobodilačkoj vojsci, te prenošenju iskustava iz jednih u druge jedinice, a često i iz jednih u druge krajeve.

Osnovni zadatak koji je CK KPJ postavljao politodjelu, bio je da »pomogne u provođenju i razvijanju partijsko-organizacijskog rada u brigadnoj partijskoj organizaciji i opšte političke propagandne djelatnosti i u samoj brigadi i van nje, na terenu kroz koji se kreće«.³¹

Ovdje, dakle, možemo uočiti dvije osnovne oblasti njihovog angažovanja. Prva je »partijsko-organizacioni rad«. Analizom prakse dolazi se do zaključka da su toj oblasti rada, pored idejno-političkog uzdizanja članova, svestranog osposobljavanja partijske organizacije za političku akciju, staranja o partijskoj disciplini, primanja novih članova i drugih zadataka — pripadali i obaveze i zadaci koji su se ticali rada skojevske organizacije i kadrovskih pitanja. Partijska organizacija, osobito bataljonski i divizijski komiteti, imali su veliki uticaj na vođenje kadrovske politike u cjelini, a na izbor i vođenje partijsko-političkih kadrova njihov je uticaj bio potpun. Pomoć koju su u ovom pogledu partijskim organizacijama i rukovodstvima pružali politodjeli bila je veoma krupna.

Druga oblast angažovanja politodjela bila je »opšta politička propagandna djelatnost«, pod kojom su se, pored ideološko-političkog vaspitanja i opšteg obrazovanja boraca i starješina, podrazumijevali uticaji raznovrsnim agitaciono-propagandnim sredstvima na političku svijest, jedinstvo i borbeni moral, kao i kulturno-prosvjetne i zabavne djelatnosti.

³⁰ Jedini izuzetak činila je praksa u NOV i PO Slovenije u kojoj u brigadama nije bilo politodjela već su postojali brigadni partijski biroi (u ostalim brigadama NOV i POJ na nivou brigada nije bilo kolektivnih rukovodećih tijela). Međutim, kad su u čitavoj NOVJ formirani divizijski politodjeli, to je učinjeno i u divizijama NOV Slovenije.

³¹ Iz odluke CK KPJ od 25. avgusta 1942. godine, kojom je određen sastav Politodjela Prve krajiške NOU-brigade (Zbornik, t. IX, knj. 1, dok. 132, str. 507—508).

Navedena formulacija iz dokumenta CK KPJ upućuje nas na zaključak da su politodjeli razvijali svoje djelovanje na dva osnovna područja. Prvo je sama brigada — njena partijska i skojevska organizacija i njen borački i starješinski sastav, a drugo »teren kroz koji se (ona) kreće«, takozvana pozadina, odnosno partijska organizacija na terenu i drugi elementi strukture narodnooslobodilačkog pokreta.

U skladu s definisanim osnovnim zadatkom, oblastima angažovanja i područjima djelovanja, politodjeli su bili upućeni na tijesnu saradnju s tri osnovna korespondenta: sa zamjenikom političkog komesara kao rukovodiocem partijske organizacije u brigadi, a preko njega i s brigadnim rukovodiocem SKOJ-a; s političkim komesarom brigade kao najodgovornijim licem za razvijanje opšte političke propagandne djelatnosti; s partijskom organizacijom, a preko nje i s drugim elementima strukture NOP-a na terenu. U razvijanju te saradnje »politodjeli moraju voditi u prvom redu računa o pravilnom tumačenju političke linije naše Partije i njenom ispravnom sprovođenju u praksi i pravilnom vaspitanju i podizanju partijskih kadrova«. ³²

Prema tome, politodjeli su bili instruktorski organi — pomagali su svima s kojima su sarađivali. Iz svega toga nije teško izvući zaključak da politodjeli nijesu bili rukovodstva, (rukovodeći forumi); oni nijesu raspolagali pravom da donose obavezujuće odluke, već su djelovali isključivo sarađujući, pomažući, prenoseći iskustva, ukazujući, tumačeći. Međutim, iako nijesu bili rukovodeća već instruktorska tijela, politodjeli su u oružanim snagama NOR-a bili vrlo autoritativni organi. Njihov autoritet se dijelom zasnivao na tome što su bili organi CK KPJ koji »direktno opšte sa njim«, »podnose CK-u izveštaj o svom radu i za isti su njemu odgovorni.« ³³ Ipak, politodjeli su svoj autoritet u najvećoj mjeri gradili na znanju, iskustvu, radu i držanju svojih članova, na sposobnosti da pružaju pomoć svima s kojima su sarađivali, na umješnosti u stvaranju klime koja pogoduje dobrim odnosima sa saradnicima.

Članovi politodjela radili su pojedinačno i kolektivno. Pojedinačno, svaki je od njih (u brigadnim politodjelima bilo ih je trojica) odgovarao za određeni sektor rada. Rukovodilac politodjela, pored toga što je bio odgovoran za rad ovog instruktorskog organa u cjelini, bio je i posebno odgovoran za partijsko-organizaciona pitanja (organizaciono-partijski sektor); radi toga je najtešnje sarađivao s partijskim rukovodiocem (zamjenikom političkog komesara) brigade. Drugi član politodjela je bio usmjeren na opštu političku, propagandnu i kultur-

³² Isto.

³³ Isto.

no-prosvjetnu djelatnost (kulturno-politički sektor) i zato je najtješnje sarađivao s političkim komesarom brigade. Treći član je bio usmjeren na djelovanje SKOJ-a (omladinski sektor) i zato je najtješnje sarađivao s bataljonskim, odnosno s brigadnim komitetom SKOJ-a.³⁴ Divizijski politodjel je imao jednog ili dva člana više no što su ih imali brigadni politodjeli, ali oni nijesu bili vezani isključivo za jedan od sektora rada, već su angažovani prema potrebama.

Svi članovi politodjela provodili su najviše vremena u jedinicama, ostvarujući svoju instruktorsku ulogu u neposrednom dodiru sa osnovnim partijskim i skojevskim organizacijama i s komunistima, skojevcima, starješinama i borcima. Uz pružanje pomoći u praktičkom djelovanju na pojedinim sektorima rada, članovi politodjela su, teorijski izgrađeniji od drugih, pružali neposrednu pomoć i u realizovanju programa marksističke ideološko-političke izgradnje komunističke, posebno kadrova. Zbog toga što su najviše vremena provodili u jedinicama, bili su dobri poznavaoци prilika i u vojnoj organizaciji i inicijatori mjera koje su vodile njenom jačanju.

Kolektivni rad politodjela obavljao se na sastancima. Na njima su podnošeni izvještaji o obilascima jedinica i izvršenju zaključaka i zadataka, izlagana zapažanja o stanju i radu u jedinicama, njihovim partijskim i skojevskim organizacijama, o partijsko-političkim i ostalim kadrovima. Sastanci su im bili i dogovori o daljoj aktivnosti u odnosu na stanje i predstojeće zadatke jedinica. Na njima su utvrđivani i elementi koji treba da uđu u izvještaj politodjela za CK.³⁵

Ponekad su sastancima brigadnih politodjela prisustvovali politički komesar ili partijski rukovodilac brigade, a sastancima divizijskih politodjela politički komesar divizije ili sekretar divizijskog komiteta. Redovne konsultacije političkog komesara i partijskog rukovodioca brigade s politodjelom brigade dijelom su nadoknađivale izvjesnu prazninu koja se u partijskom radu osjećala zbog nepostojanja brigadnog komiteta. Isto tako, u periodu kad još nije bila uvedena funkcija pomoćnika političkog komesara divizije, dok je dužnost sekretara divizijskog partijskog komiteta obavljao jedan od pomoć-

³⁴ Bataljonski komiteti SKOJ-a postoje od marta 1942, a brigadni komiteti SKOJ-a od januara 1943. godine.

³⁵ U arhivskoj građi sačuvan je izvještaj broja izvještaja koje su politodjeli dostavljali Centralnom komitetu KPJ. Iz njih se vidi da su oni veoma detaljno informisali CK o svemu što se zbivalo u jedinicama, dajući o tome i svoje ocjene, a ponekad i prijedloge o mjerama. U jednom pismu od oktobra 1942. godine CK KPJ traži od Politodjela Treće proleterske brigade da ga obavijesti, pored ostalog, »o političkim problemima uopšte koji se kao novi postavljaju pred nas u dosadašnjim događajima oslobodilačke borbe. Ovo nam je potrebno da bi na osnovu vaših podataka i mišljenja sredili materijal za »Proleter« i radi postavljanja zadataka Partije i partijskih organizacija u sadašnjoj etapi narodnooslobodilačke borbe« (DPU, III/5-1, str. 105).

nika političkih komesara, odnosno partijskih rukovodilaca brigada — dragocjena je bila pomoć koju je njemu i ostalim članovima divizijskog komiteta pružao politodjel u ostvarivanju uvida u rad svih brigadnih i ostalih partijskih organizacija u diviziji; to se veoma povoljno odražavalo na cjelokupan sadržaj i metod rada divizijskog komiteta.

U praksi je bilo slučajeva da su se pojedini politodjeli, gubeći iz vida svoju instruktorsku ulogu, načinom rada i odnosom prema partijskim organizacijama u jedinicama i rukovodiocima tih organizacija, pretvarali u partijska kvazi-rukovodstva. Uočavajući takvu tendenciju, CK KPJ je intervenisao radi otklanjanja takve nepravilne prakse. »Vi niste pravilno shvatili svoju ulogu politodjela« — upozorava CK KPJ Politodjel Treće dalmatinske NOU brigade u pismu 14. februara 1943. godine, i nastavlja: »Politodjel je instruktorsko telo, a ne rukovodstvo. On pomaže partijskim rukovodstvima, partijskim rukovodiocima, kao i političkim komesarima, da savladaju rad u brigadi i da se osposobe za svoje uloge rukovodilaca. Prema tome, vi kao politodjel nemate pravo da pišete pisma partijskoj organizaciji i rukovodstvima... niti pak borcima«.³⁶

Pružajući neposrednu pomoć u svestranom osposobljavanju partijskih organizacija i organizacija SKOJ-a za ostvarivanje njihove uloge i zadataka u jedinicama NOV i POJ, i dajući vidan neposredni doprinos organizovanju ideološko-političkog, kulturno-prosvjetnog i propagandnog rada u jedinicama, politodjeli su djelovali i na liniji učvršćivanja vojne organizacije i njenog izrastanja na nivo potreba koje su proizilazile iz ciljeva oružane borbe i konkretnih okolnosti u kojima se ona vodila. Oni se nijesu miješali u komandovanje, ali su neposrednim kontaktima s komandama, skoro redovnim prisustvom rukovodioca politodjela sastancima užeg dijela štaba i drugim aktivnostima, bili u toku svih procjena, namjera i odluka štabova. To je bilo neophodno za njihov rad, jer su u tim procjenama, planovima i odlukama bili sadržani veoma značajni elementi od kojih je politodjel morao polaziti u planiranju sopstvenog angažovanja u jedinicama. S druge strane, neposrednom aktivnošću svojih članova u okviru zadataka i nadležnosti instruktorskog karaktera, politodjeli su djelovali na istoj liniji na kojoj su djelovali i štabovi.

Pojave međusobnog nerazumijevanja, neusklađenog djelovanja, potcjenjivanja i druge — a njih je bilo — održavale su, prije svega, nedovoljno jasna shvatanja uloge, sadržaja i metoda rada politodjela kao instruktorskih organa. Takva su shvatanja opterećivala i poje-

³⁶ Zbornik, t. IX, knj. 3, str. 364.

dine odgovorne starješine u štabovima i pojedine članove politodjela. Oslanjajući se na izvještaje koje su primali od politodjela, partijskih rukovodilaca i političkih komesara, zatim na osnovu uvida linijom štabova i neposrednog uvida svojih članova ili delegata, CK KPJ i nacionalni (centralni i pokrajinski) komiteti reagovali su na ovakve slučajeve i insistirali na punom skladu u radu politodjela i štabova jedinica.³⁷

Ipak, to su bili manje-više usamljeni slučajevi, koji su oštro odušarali od harmoničnih odnosa ostvarenih između štabova i politodjela u najvećem broju brigada i divizija NOV i POJ. To je omogućavalo da se politodjeli, uz angažovanje na svom osnovnom zadatku — »izgradnja kadrova, osposobljavanje partijskih biroa u bataljonu za rukovođenje, osposobljavanje partijskih rukovodilaca (zamjenika politkomesara) kao i političkih komesara da mogu samostalno vršiti dužnosti koje su im poverene«³⁸ — aktiviraju i šire: u otklanjanju negativnih pojava vezanih za moralno-političko stanje jedinica; u staranju o zdravlju, ishrani i drugim uslovima života jedinica; u jačanju discipline, budnosti, vojne obučenosti boraca, osposobljavanju kadrova za razne vojne dužnosti i slično.³⁹ Ovako široko angažovanje politodjela je, u stvari, nastajalo kao posljedica njihovih napora da utiču i pomažu da se partijska i skojevska organizacija i ideološko-politički rad u jedinicama stalno usmjeravaju upravo na pitanja i probleme koji su u datom trenutku najvažniji sa stanovišta borbene

³⁷ Kao karakterističan primjer navodimo oštro reagovanje CK KP Slovenije na odnos nekih štabova brigada prema politodjelu jedne divizije, uz upozorenje: »svako podvaljivanje Politodjelu smatraćemo kao podvaljivanje CK-u« (v. Zbornik, t. IX, knj. 8, str. 104).

³⁸ Iz uputstva CK KPJ od 14. februara 1943. godine Politodjelu Treće dalmatinske NOU brigade (Zbornik, t. IX, knj. 3, str. 264).

³⁹ U sačuvanim dokumentima iz NOR-a može se naći dosta primjera koji ilustruju ovakvo široko angažovanje politodjela. Navodimo nekoliko primjera. Politodjel Prve krajiške brigade već na prvom sastanku, avgusta 1942. godine, zadužuje jednog člana (rukovodioca Politodjela), između ostalog, za pružanje pomoći u vojnoj obuci (v. DPU, III/5-1, str. 85). Politodjel Treće proleterske brigade, jula 1942. godine, među svoje zadatke planira: »staranje o ljudima, ovladavanje oružjem, disciplina, borbenost« (v. DPU, III/5-1, str. 12). U izvještaju Politodjela Treće dalmatinske brigade, iz aprila 1943. godine, kaže se: »Da bi se izdigao niži vojni kadar ... potrebno je držati kurseve. U tom smislu smo predložili drugovima da se pri Štabu organizuje vojni kurs od 10 dana ... Centralno pitanje kod nas sada je poboljšati vojnu organizaciju brigade« (v. DPU, III/5-2, str. 113 i 114). Politodjel Šesnaeste divizije, izražavajući na slikovit način koliko je, zajedno sa Štabom, preokupiran borbom protiv bolesti, kaže u svom izvještaju iz maja 1943. godine da se »povremeno, politodjel pretvorio u bolničare i bolničke ekonomе, a članovi štaba u intendante i slično« (v. Zbornik, t. IV, knj. 13, dok. 21). Politodjel Četrnaeste divizije u aprilu 1944. godine izvještava političkog komesara Glavnog štaba NOV i PO Slovenije da je imao više sastanaka sa štabovima brigada i bataljona i sa političkim komesarima u vezi sa potrebom jačanja budnosti i dodaje: »Politodjel je dalje svu pažnju obratio utvrđivanju čvrste vojne discipline, podizanju našeg komandnog kadra« (v. DPU, III/5-4, str. 25).

i moralno-političke izgradnje i osposobljavanja jedinica za izvršavanje zadataka. Upravo u takvim naporima i nastojanjima iznalaženi su, definisani i razrađivani područja i oblici tijesne saradnje politodjela s partijskim organizacijama i štabovima jedinica.

Najprije su politodjeli »radili samo u brigadama i po svojoj inicijativi i van brigada«, a naknadnom odlukom CK KPJ »taj rad je proširen«, i pored organizacijsko-partijskog i opšteg političko-propagandnog rada u brigadi, obuhvatao je »rad sa partijskom organizacijom na terenu« i »organizaciju pozadine uz pripomoć, saglasnost i kontrolu partijske organizacije u brigadi i na terenu, kao i zamenika politkoma i politkoma — uz saradnju celokupnog partijskog aktiva«. ⁴⁰ Svaka teritorija (»teren«) imala je svoje osobenosti istorijskog, socijalnog, političkog, ekonomskog, kulturnog i nacionalnog karaktera, o kojima je u tzv. radu na terenu, polazeći od opšte platforme i ciljeva narodnooslobodilačke borbe, valjalo voditi računa. Poznavanje tih osobenosti od strane partijske organizacije na terenu i iskustvo članova politodjela i ostalih partijsko-političkih i vojnih kadrova iz jedinica NOV i POJ, stečeno na drugim terenima, opredjeljivali su osnovne linije, sadržaje i oblike njihove međusobne saradnje. ⁴¹

Za dvije i po godine postojanja politodjeli su se potvrdili kao vrlo pogodan organizacioni oblik ispoljavanja neposrednog uticaja najvišeg partijskog rukovodstva na idejne, političke i druge društvene procese na težišnim područjima revolucionarne aktivnosti Partije.

Nakon oslobođenja većeg dijela naše zemlje i obrazovanja nekoliko frontova na kojima su osnovni nosioci borbenih dejstava bile armije, izvršena je reorganizacija partijsko-političkih organa u oružanim snagama. Tom reorganizacijom, početkom 1945. godine, ukinuti su politodjeli divizija. ⁴² Na to je uticala okolnost što su oružane

⁴⁰ Iz odluke CK KPJ od 25. avgusta 1942. godine o imenovanju Politodjela Prve krajiške NOU brigade (Zbornik, t. IX, knj. 1, dok. 132).

⁴¹ U tom pogledu ilustrativan je podatak iz izvještaja Politodjela Prve proleterske brigade od avgusta 1942. godine, u kojem se, pored ostalog, kaže: »U Livnu smo se odmah povezali sa OK za Livno, a odmah zatim došao je i PK za Dalmaciju sa svojim agitpropom i Odborom AFŽ za Dalmaciju. Izvršili smo potpunu organizaciju Partije u Livnu i okrugu. Kako su drugovi... neiskusni u radu na oslobođenoj teritoriji i organizovanju vlasti, pružili smo im direktnu pomoć u tome — jedan drug iz politodjela radio je stalno sa njima u Komandi mjesta. Pomogli smo u postavljanju rada agitpropa, organizovali zajedno sa odborom AFŽ konferenciju žena na kojoj smo postavili organizovanje AFŽ i mobilisanje žena za rad i bolničarke. Održali smo jedan veliki zbor, zatim kulturnu priredbu, a večeras opet ima priredba koju daje naš I bataljon. Organizovali smo okružno rukovodstvo SKOJ-a za Livno... Održan je veliki zbor omladine sa zadatkom stvaranja saveza mlade generacije ...« (v. DPU, III/5-1, str. 27 i 28).

⁴² Odluka o ukidanju politodjela u divizijama NOVJ, u stvari, sadržana je u Instrukciji CK KPJ od 14. januara 1945. godine; tom instrukcijom uvedena je funkcija pomoćnika političkog komesara divizije, na koju je postavljen sekretar divizijskog komiteta Partije.

snage ogromno narasle, pa je dio iskusnog kadra iz politodjela i ostalog kadra iz starijih jedinica NOVJ morao biti upućen u novoformirane krupne jedinice, a drugi je dio tih kadrova morao preuzeti odgovorne dužnosti u državnom aparatu i društveno-političkim organima izvan oružanih snaga.⁴³

Propagandni organi u štabovima

Uvođenje propagandnih odjeljenja i odsjeka u strukturu štabova, što je izvršeno na osnovu Naredbe Vrhovnog štaba NOVJ od 13. decembra 1944. godine o organizaciji propagandnog i kulturno-prosvjetnog rada u NOVJ,⁴⁴ nije došlo neočekivano. Kao što je i u uvodu Naredbe rečeno, »u toku Narodnooslobodilačkog rata razvijala se u raznim oblicima politička, kulturna i prosvjetna delatnost u Narodnooslobodilačkoj vojsci, kao sastavni dio njene borbe i njenog života«. Pored tog, opšteg iskustva, izgleda da se prilikom donošenja Naredbe posebno imalo u vidu jednogodišnje iskustvo iz NOV Slovenije, gdje su, već od decembra 1943. godine, a naročito u toku 1944. godine, formirani propagandni odsjeci kao organi štabova.⁴⁵ Po uzoru na njih to su činili i neki štabovi u Hrvatskoj.⁴⁶ Od donošenja pomenute naredbe nadalje, sve do reorganizacije partijskih i političkih organa u Jugoslovenskoj armiji u avgustu 1945. godine, propagandni organi (odeljenja i odsjeci) postojali su u svim vojnim štabovima, od brigada naviše.

Propagandna odjeljenja ustanovljena su u Vrhovnom štabu NOV,⁴⁷ u glavnim štabovima NOV i PO Hrvatske i Slovenije i u štabovima korpusa, odnosno armija kad su one formirane. Odjeljenja su imala slijedeće organizacijske jedinice: odsjek za političku propagandu, kulturno-prosvjetni odsjek (sa sekcijama za opšte obrazova-

⁴³ Do ovakvog zaključka dolazi se na osnovu sadržaja navedene instrukcije CK KPJ od 14. januara 1945. godine i pisma CK KPJ od 6. februara 1945. godine Oblasnom komitetu KPH za Dalmaciju.

⁴⁴ Tekst ove Naredbe vidjeti u knjizi: J. B. Tito, navedeno djelo, str. 286—288.

⁴⁵ Vidjeti, na primjer, naređenje Štaba III (alpske) operativne zone Slovenije br. 40, od 12. XII 1943. (Zbornik, t. VI, dok. 50).

⁴⁶ Štab IV korpusa u izvještaju političkom komesaru NOV i PO Hrvatske od 5. avgusta 1944. godine napominje da su vidjeli da u slovenačkim jedinicama štabovi korpusa i divizija imaju propagandne odsjeke, te da i oni misle formirati propagandni odsjek kod štabova korpusa, a već 6. septembra 1944. godine javljaju o ličnosti koja je došla na dužnost šefa propagandnog odsjeka.

⁴⁷ Kad su 7. marta 1945. godine obrazovani jedinstvena Vlada DFJ i u njoj Ministarstvo narodne odbrane (MNO), u sastavu ovog ministarstva našlo se i dotadašnje Propagandno odeljenje VŠ NOV i POJ, kao Političko odjeljenje MNO.

nje, analfabetske tečajeve i umjetničku djelatnost), odsjek za štampu i dvije samostalne sekcije: filmsku i fotografsku. Propagandno odjeljenje VŠ NOV, pored ovih organizacijskih jedinica, imalo je još i Istorijski institut za proučavanje narodnooslobodilačkog rata, Odsjek za spoljne veze i Personalni odsjek.⁴⁸

Propagandni odsjeci ustanovljeni su u štabovima divizija i brigada, a u svome sastavu imali su četiri sekcije: za političku propagandu, za kulturno-prosvjetno vaspitanje, za štampu i foto-filmsku sekciju.⁴⁹

U bataljonima i četama naređeno je organizovanje kulturno-prosvjetnih odbora svuda gdje ranije nijesu postojali, a kao »grane rada« tih odbora utvrđeni su: »politička propaganda, opšte obrazovanje, analfabetski tečajevi, štampa, organizacija pozorišnih grupa, pjevačkih i recitativnih horova«.⁵⁰

Za potpunije shvatanje karaktera propagandnih odjeljenja i odsjeka valja imati u vidu njihov odnos prema štabovima, međusobni odnos i njihov odnos prema političkom komesaru.

Propagandna odjeljenja i odsjeci koncipirani su, prvenstveno, kao »organi štabova za političko i kulturno-prosvjetno vaspitanje i podizanje jedinica kojima rukovode«. U skladu s tim, »odgovornost za rad propagandnih odeljenja, odnosno odseka, snose štabovi, koji u okviru opšteg izveštaja podnose i izveštaj o radu svog propagandnog odeljenja«. Takođe je određeno da »opšta naređenja u vezi propagande i kulturno-prosvetne delatnosti izdaju štabovi svojim potčinjenim štabovima«.⁵¹

Međutim, u koncepciji o ovim organima koja je utvrđena pomenutom naredbom predviđeno je i izvjesno povezivanje propagandnih organa po njihovoj stručnoj vertikalnoj liniji, pošto »šefovi propagandnih odseka podnose izveštaj propagandnim organima viših štabova« (povezanost odozdo nagore), odnosno »u svakodnevnom propagandnom i kulturno-prosvetnom radu, propagandni organ višeg štaba rukovodi radom propagandnih organa nižih štabova«.⁵²

Ipak, u praksi, propagandni organi štabova su u svom radu bili najneposrednije vezani za političkog komesara, što je bilo potpuno prirodno, s obzirom na područja djelovanja na koja su ti organi bili usmjereni naredbom o njihovom osnivanju i naknadnim zahtjevima.

⁴⁸ V. čl. 1 Naredbe.

⁴⁹ V. čl. 2. Naredbe.

⁵⁰ V. čl. 3. Naredbe.

⁵¹ V. čl. 4. Naredbe.

⁵² Isto.